

МА Бојан Петров, мастер историчар

b.petrov-16714@filfak.ni.ac.rs

УДК 94(497.11)“1878“

Прегледни рад

Примљено: 30. 12. 2021.

Редиговано: 2. 4. 2021.

Прихваћено: 1. 9. 2021.

ТЕЖЊА СТАНОВНИШТВА ОСЛОБОЂЕНИХ КРАЈЕВА ЗА ПРИСАЈЕДЊЕЊЕ КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ 1878. ГОДИНЕ

Апстракт: *Избијањем устанка у Херцеговини јула 1875. године поново је отворено Источно питање, а самим тим дошло је на ред и решавање српског питања. Војска Кнежевине Србије је током Другог српско-турског рата (1877–1878) ослободила знатан део српског становништва које се налазило под османском влашћу. Међутим, став великих сила да је природно да ти крајеви припадну Србији, који су како у историјском тако и етничком погледу били део јединственог српског народа, био је супротан очекивањима Србије. Велике напоре уложили су становници Пирота, Врања, Трна и Брезника како би доказали читавом свету да су они Срби и да желе да се припоје Кнежевини Србији, а не новоствореној Кнежевини Бугарској. Питања припајања Србији њених ратних тековина, Берлински конгрес решиће само делимично у њену корист, остављајући изван државних граница велики део српског народа.*

Кључне речи: *Кнежевина Србија, молбе, депутације, велике силе, Санстефанска Бугарска, Берлински конгрес, нови крајеви.*

За балканске народе деветнаести век представљао је период препорода и буђења националних осећања, која су била вековима гушена под османском влашћу. Низ национално-ослободилачких покрета на Балкану започео је српски народ подизањем Првог српског устанка 1804. године. Међутим, он није испунио своје циљеве стицањем аутономног положаја Хатишерифима из 1830. и 1833. године. Борба за национално ослобођење и уједињење трајала је дуже од свих балканских националних покрета. Велике силе су у решавању Источног питања придавале велику пажњу управо српском питању.

Источна криза започела је устанком у Херцеговини, а повод је био сукоб између наоружаног херцеговачког сељаштва и турских заптија 9. јула 1875. године¹ код места Креково, недалеко од Невесиња. Била је то чувена Невесињска пушка, која ће покренути све балканске народе да наставе своју борбу до потпуног ослобођења од османске власти.² Вести о Херцеговачком устанку затекле су Србију у стању унутрашње политичке кризе и оштре страначке борбе

¹ Сви датуми у тексту биће приказивани по новом календару

² Ч. Попов, Источно питање и српска револуција 1804–1918, Београд 2008, 171–172; „О догађајима у Херцеговини”, Српске новине, 8. јул 1875.

пред скупштинске изборе, који су били заказани за 15. август 1875. године. Патриотска јавност још од првих дана стала је узимати ратоборни тон. Образовали су се одбори за прикупљање помоћи, јављали се добровољци и сакупљале чете. Конзервативна влада Данила Стефановића³ није могла да обузда ратоборно расположење, већ је многим својим поступцима потпомагала такво стање. Кнежевину Србију у ратовима са Турском водила је Влада Стевче Михаиловића и Јована Ристића⁴ (6. маја 1876–13. октобра 1878), такозвано „акционо министарство”.⁵ За време Српско-турских ратова (1876–1878) Михаиловић-Ристићева влада искористила је ратно стање да би „ванредним ратним законима” укинула слободоумне законе које је донела Влада Љубомира Каљевића (октобар 1875–мај 1876). Укинуте су све одредбе у „Закону о општинама”, којима се гарантовала слобода општинским органима власти.⁶

Први српско-турски рат (1876–1877), и поред неколико сјајних почетних победа, завршио се поражавајућим исходом за Србију. Кнежевина Србија, осим што је успела да потпише уговор о савезу и Војну конвенцију са Црном Гором.⁷ Улазак Србије и Црне Горе у рат није био праћен општебалканским устанком против Турске, једини савезници били су изморени устаници у Босни и Херцеговини. Није дошло до очекиваних устанака у Бугарској, Старој Србији и Македонији. После слома и страшних репресалија након избијања „Априлског устанка”, Бугари нису били спремни да уђу у нове борбе. Руска интервенција спасла је српски народ веће катастрофе. Порта је 1. новембра 1876. године прихватила услове примирја, да би Србија и Турска закључиле мир 28. фебруара 1877. године.⁸

Охрабрена држањем Велике Британије, Порта је 7. априла 1877. године донела одлуку да одбаци Лондонски протокол (31. марта) и засебну руску ноту. Лондонски протокол је захтевао да се у што могуће краћем року испуне реформе неопходне за мир и благостање хришћанских области у Турској. Уколико се положај хришћана не поправи, настављало се у Протоколу, силе задржавају право да по сопственом нахођењу предузму мере које процене најцелисходнијим за очување општег мира. Након што је Порта одбацила захтеве, Русија је објавила рат Турској 24. априла 1877. године. Том приликом цар Александар II изнео је свој манифест и ратну прокламацију у Кишињеви, где се налазио руски Главни стан. Томе је била придодата циркуларна нота кнеза Горчакова и прокламација

---

³ О влади Данила Стефановића видети опширније у: М. Пешић, Политичке странке и увођење парламентаризма у Србији од 1881. до 1903. године, Ниш 2017, 92–95.

⁴ О делатности либерала под вођством Јована Ристића видети опширније у: М. Пешић, н. д., 60–76, 116.

⁵ Ч. Попов, н. д., 172, 188–189.

⁶ М. Пешић, „Развој социјалистичких идеја у Кнежевини Србији од 1868. до 1876. године”, Теме, XLII, 1, Ниш 2018, 335–336.

⁷ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, Т. 1, (1876–1918), прир., М. Stojković, Београд 1998, 36–41; *Записници седница Министарског савета Србије (1862–1898)*, прир., Н. Шкерковић, Београд 1952, 178–182.

⁸ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*, Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914), Београд 2010, 223–226; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, Књ. 1, Први рат, Београд 1896, 134–152, 279–281; К. Манчев, *Сърбия и сръбско-българските отношения 1804–2010*, Софија 2014, 185; *Balkanski ugovorni odnosi...*, 67; *Записници седница Министарског савета...*, 280–281.

великог кнеза Николаја.⁹

Кнежевина Србија је након преговора са руским царем у Кишињеву и Плоештију и поред обећања материјалне помоћи за ступање у рат од стране Русије, одуговлачила са ступањем у рат, нарочито након застоја руске војске под Плевном.¹⁰ Ратну прокламацију српском народу поводом почетка Другог српско-турског рата кнез Милан објавио је у Београду тек 13. децембра 1877. године.¹¹

Други српско-турски рат био је далеко успешнији од Првог. Српска војска је за свега два месеца постигла велике успехе. Још на почетку рата успешно је опсела Ниш (20. децембра 1877). Куршумлија била је ослобођена 25. децембра. Након ослобођења Прокупља, ослобођен је Лесковац од Турака 23. децембра 1877. године. Потпуковник Јеврем Марковић је на челу Књажевачке војске заузео позицију Бабина глава 17. децембра, а два дана касније и превој Свети Никола. Након жестоке борбе ослобођена је Бела Паланка (Ак-Паланка) 24. децембра и њена утврђења. Још на почетку ратних операција, српска војска заузела је Кулу (Адлију) 16. децембра 1877. године. Уследиле су борбе за ослобођење Пирота, које су успешно окончане 28. децембра 1877. године. Потом су све снаге усмерене ка Нишу. Турска одбрана 10. јануара 1878. године напустила је град и предала га српској војсци. Српско ратовање са Турцима било је праћено и новим успесима на Истоку. За кратко време били су ослобођени: Цариброд и Трн (1. јануара), Драгоман (2. јануара), Брезник и Радомир (6. јануара). Уз помоћ народних устаника српска војска ослободила је Босилеград и дошла све до Ћустендила. Тешке борбе су српски војници водили око Преполца и Самокова од 23. јануара до 3. фебруара 1878. године. Турске снаге су у ноћи између 30/31. јануара напустиле Врање. Моравски, Тимочки и Шумадијски корпус заузели су Бојник и Лебане а потом наставили са напредовањем и без отпора ушли 4. фебруара у Гњилане. Једно извиђачко одељење стигло је 5. фебруара у Грачаницу, где га је сачекало обавештење о примирју потписано 31. јануара 1878. у Једрену, између Русије и Турске.¹²

⁹ Ч. Попов, Источно питање и српска револуција..., 210; „Манифест цара Александра” и „Циркуларна нота Горчакова”, Српске новине, 15. април 1877.

¹⁰ Ј. Ристић, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878, Књ. 2, Други рат, Београд 1898, 35–36, 38–40, 42–56; Б. Поповић, Дипломатска историја Србије, Београд 2010, 418; Ч. Попов, Француска и Србија 1871–1878, Београд 1974, 375; Записници седница Министарског савета..., 309; „О Књажевом путу”, Српске новине, 6. јун 1877; „Телеграм Букурешт (9. јун 1877.)”, Српске новине, 10. јун 1877.

¹¹ Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 5. августа 1877. до 12. јуна 1878. године, Књ. 32, Београд 1878, 133–136; „Прокламација”, Српске новине, 1. децембар 1877.

¹² П. Опачић и др., Битке и бојеви у Српско-турском и Црногорско-турском рату 1876–1878. и у Српско-бугарском рату 1885, Београд 1998, 288–313, 326–341, 348–353, 360–376; Б. Лилић, „Ослобођење Лесковца у Другом српско-турском рату 1877/78. у списима савременика”, Лесковачки зборник, XLVIII, Лесковац 2008, 94–95; Б. Лилић, Историја Пирота и околине, Део I, Пирот у периоду турске власти 1804–1878, Пирот 1994, 213–214; В. Стојанчевић, Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878), Ниш 1996, 387–388; Д. Антић, „Ослобођење Врања 1878. године у сећањима Алексе Ђорђевића”, *Philologia Mediana*, 7, Ниш 2015, 357–359; „Вести са бојног поља”, Српске новине, 15. децембар 1877; „Вести са бојног поља”, Српске новине, 10. децембар 1877; „Вести са бојног поља”, Српске новине, 8. децембар 1877; „Вести са бојног поља”, Српске новине, 18. децембар 1877; „Вести са бојног поља”, Српске новине, 20. децембар 1877; „Ниш 4. јануар 1878”, Српске новине, 6. јануар 1878; „Вести са бојног поља”, Српске новине, 11. јануар 1878; „Вести са бојног поља”, Српске новине, 26. јануар 1878.

Након великих успеха српске војске, српска влада је, не чекајући закључење примирја на ослобођеној територији укинула турско законодавство и почела стварање привремених цивилних управа. Административно уређење ослобођених крајева вршено је на основу одредби из „Привременог закона о уједињењу ослобођених предела” од 15. јануара 1878. године. Укинута су све институције Отоманске царевине као и зетечени аграрно-правни односи на селу. Уместо старог административног система уведена је нова окружна, среска и општинска управа. Образовано је седам управа: Врањска, Прокупачка, Лесковачка, Нишка, Белопаланачка, Пиротска и Кулска.¹³

Када су поведени преговори о миру између Русије и Турске, руски преговарачи, на челу са генералом Игњатијевим, не само да нису помишљали на испуњење захтева Србије за територијално проширење, већ су намеравали да за рачун Бугарске одузму Србији главне ратне тековине: Ниш, Пирот, Лесковац и Врање. Српски заступници у Главном руском стану бранили су интересе своје земље и доказивали неправду и штету која би била причињена српском народу ако му се не би придружио Косовски вијалет, а нарочито ако му се из ослобођених места одузме Ниш.¹⁴ Министар иностраних дела Јован Ристић сматрао је да „политика која би Бугаре хтела на штету српског елемента да оснажи, оставила би између два народа семе раздора, те би тако представљао жалостан приказ нових крвавих сукоба између хришћанских и сродних елемената, који би све пријатеље хришћанства већма поражавали но дојакошњи сукоби са Турцима”. Ристић даље закључује, „ми претпостављамо да они српски крајеви, који не би могли ући у нове границе српске, пре остану под непосредном управом турском, но да уђу у нову државу бугарску, у којој би они изгубили народност”.¹⁵

Санстефански мир, потписан 3. марта 1878. године, предвиђао је стварање Велике Бугарске (Санстефанске Бугарске), као аутономне кнежевине са хришћанском владом и народном војском. Она би захватала територију далеко ван етнографских граница бугарског народа: од Црног мора на истоку, до Охридског језера на западу, те од Дунава на северу и Егејског мора на југу. Руси су на тај начин створили државу са 172.000 квадратних километара, коју би, поред подунавске Бугарске, источне Румелије и Софијског санџака до планине Риле и Осогова, требала да чини готово цела Македонија и делови српске националне територије.¹⁶ Русија је имала за циљ ширење своје интересне сфере ширењем граница нове бугарске државе на Балкану. Бугарска је географски ближа Русији од Србије па је и спровођење руског плана да преко сателитске Велике Бугарске загосподари источном половином Балканског полуострва било остварљивије. Пут Русије у Цариград водио је кроз Бугарску, а не кроз Србију. Русија је Санстефанским уговором стекла превласт на Истоку. Чинило се да је руски сан о избијању на топла мора остварен. Међутим, Велика Британија никако није хтела

---

¹³ М. Самарџић, Од Сан Стефана до Сливнице, Србија против Бугарске 1878–1886, Нови Сад 2008, 18–19.

¹⁴ Записници седница Министарског савета..., 342; Србија 1878. Документи, прир., М. Војводићи др., Београд 1978, 57–61.

¹⁵ Србија 1878..., 76–77.

¹⁶ Подбрани извори за бугарската историја, Т. 4, Бугарската држава и бугарите, Кн. 1, (1878–1946), състав. , Г. Маркови др., София 2009, 50–55; Историја на бугарите 1878–1944 в документи, Т. I, 1878–1912, Ча. I, състав., В. Георгиев и С. Трифонов, София 1994, 11–14.

да дозволи излазак Русије на Егејско море и контролу над Мореузима (Босфором и Дарданелима) јер би тиме довела у питање њену превласт у источној трговини. Британија је на Босфору штитила Суецки канал и пут за Индију.¹⁷

Санстефанским уговором Србија је добила признање независности и територијално проширење од 150 квадратних километара, које је обухватало Ниш, Лесковац, Топлицу, Лаб и делове Новопазарске и Митровачке нахије, али без градова Митровице и Новог Пазара.¹⁸ Јавно мњење, Влада Кнежевине Србије и шири слојеви народа примили су уговор са великим разочарењем, како због малих добитака, тако и због онога што је руска дипломатија постигла за бугарски народ. За Србију је углавном било предвиђено тек једна трећина територија које је њена војска ослободила од Турака и око половине од укупне територије Нишког санџака. Само Нишка, Прокупачка, Куршумлијска и Лесковачка каза припале су Србији, док су Врањска, Пиротска, Трнска и Брезничка каза додељене Бугарској.¹⁹ За српско-руске и српско-бугарске односе овога времена била је од посебног значаја VI тачка Санстефанског уговора, која је формулисана на следећи начин: „Дефинитивне границе Бугарске означиће специјална руско-турска комисија, пре него што руска царска војска буде евакуисана из Румелије. Ова комисија ће водити рачуна о свим пословима и изменама које ће морати да се изврше на лицу места у вези са општом линијом према начелу националне већине становништва пограничних крајева, сходно основама мира, а исто тако ће се водити рачуна о топографским и практичним интересима саобраћаја за локално становништво”.²⁰

Велику захвалност кнезу Милану и српском народу поводом ослобођења упутили су становници Врања и околине 15. фебруара 1878.²¹ Такође, становници Трна и Знепоља, „као верни нераздвојни синови наше матере Србије”, упутили су 17. фебруара адресу српском кнезу са изјавама захвалности што их је српска војска ослободила.²² По објављивању Санстефанског уговора, српска влада примала је већи број петиција са захтевом становништва Пиротске казе да као Срби остану у њеном саставу. Пироћанци су том приликом наглашавали да се: „по новинама и по свету растурају се свакојаки гласови о нама становницима пиротске нахије, који смо прави старински Срби, који свету славу слаavimo, доламе носимо, певамо Косово и кнеза Лазара, имамо гусле и све остало имамо и радимо што и наша браћа Срби. Ми протестујемо противу тих гласова и пред Богом и пред људима, и нарочито објављујемо онима који нашу судбину решавају да смо ми прави Старосрби, што сведоче и наши св. манастири и цркве. Ми хоћемо да смо сједињени с нашом браћом Србима и мајком Србијом, која је своју крв пролила за нашу слободу, од које су нас Турци на Косову раздвојили”.²³ Кнезу Милану су биле поднете адресе сељака Лужничког среза (са потписима 125

¹⁷ Д. Антић, „Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетком XX века”, Годишњак Педагошког факултета у Врању, VII, Врање 2016, 58.

¹⁸ Србија 1878..., 105–107, 117; *Balkanski ugovorni odnosi...*, 77.

¹⁹ В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986, 35.

²⁰ Исто, 41.

²¹ Србија 1878..., 61–62.

²² Исто, 64–65; Ј. Хаџи-Васиљевић, „Цариброд и Босилиград”, Братство, XVIII, Београд 1924, 35–36.

²³ *Пирот и срез нишавски: 1801–1918*, Грађа, Књ. 1, 1801–1883, прир., И. Николић, Пирот 1981, 285–290; Србија 1878..., 118–121; „Незванични део – Изјава”, Српске новине, 19. март 1878.

представника свих села), среза Нишавског – из Темске (са 121 потписом), из среза Височког (са 71 потписом), а затим из Пирота са преко 150 потписа.²⁴ Пироћанци и Трнчани после Санстефанског мира неколико пута су понављали своје жалбе српској влади да као Срби по језику, историји и свести остану у склопу Кнежевине, не желећи да потпадну под Бугарску. Пироћанци су дали те изјаве 25. марта а Трнчани 24. марта, Пироћанци са 297 потписа из града и нахије, а Трнчани са 140 потписа.²⁵

Када је ситуација у српско-руско-бугарским односима постала затегнута, житељи Пирота, Трна, Врања и осталих места у старој Србији, свакако уз подршку српске владе, обратили су се 31. марта 1878. године руском цару са молбом да „не буду отргнути од мајке нам Србије”. Они нису били вољни да се прикључе Бугарској. Наводили су и практичан разлог таквих ставова: „али нашој краткој радости сад је следовала највећа туга. Кад чусмо да смо од рођене српске браће отргнути, и придружени Бугарској, тој браћи на жалост по имену, а не по срцу и делу. Ми смо већ од бугарских чорбација велика зла претрпели. Они су нас глобили. Турцима одавали, наше српске учитеље и свештенике у апс бацали, или приморавали на бекство из земље, наше књиге и нас србски језик из школа истеривали и свој нам наметали, нашу српску славу јавно у црквама жигосали, и настојавали да нам из срца изчупају чак и сваки спомен миле нам народности српске, за коју смо светињу свагда готови живот положити”.²⁶ Дванаест „општина” Знепољске казе заједно са Трнчанима тражили су 1. априла припајање Србији, протествујући што их „пропаганде и агенти” из Софије називају Бугарима (општина: Трнска, Бапска, Бусиначка, Горњомраморска, Вилиповачка, Рејановачка, Изворска, Боровска, Кострешовачка, Врапчанска, Населевачка, Клисурска и Зеленградска).²⁷ Овакав апел српској влади упутили су и становници Врања и околине 5. априла са укупно 618 потписа.²⁸ До краја марта су педесет три „општине”, са шездесет села, казе Брезничке (13. априла) молиле српског кнеза да их по сваку цену задржи у Србији и под српском управом.²⁹ Пристизале су петиције и са простора који нису били поседнути српском војском – из околине Радомира и Софије, као и из Старе Србије. На потезу према Софији делатност владе била је пре свега усмерена на прикупљање петиција с простора који је посела српска војска, те је министар иностраних дела Ристић сматрао да пријем петиција и депутација из села у Софијском пољу, која су се налазила под руско-бугарском управом није пожељан уколико се има у виду деликатан положај српске владе према руској а самим тим и према руско-бугарској управи. Навешћемо неке од тих петиција. Изјава становника Власотинца и околине 11. априла 1878. године о захвалности на ослобођењу и захтев за присаједињење Србији.³⁰ Такође, становници Гњилана и околине упутили су молбе кнезу Милану

---

²⁴ Б. Лилић, „Пиротски крај у плановима великих сила од Санстефанског мира до Берлинског конгреса, (поводом 120 година ослобођења од Турака)”, Братство, 2, Београд 1998, 71.

²⁵ Исто, 71; Србија 1878..., 189–191.

²⁶ Србија 1878..., 207–209.

²⁷ Исто, 209–210; В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 42.

²⁸ Србија 1878..., 230–234.

²⁹ Исто, 262–265; В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 42; Ј. Хаци-Васиљевић, н. д., 36; Д. Антић, „Поглед на српско-бугарске односе...”, 57.

³⁰ Србија 1878..., 255–259; „Изјава”, Српске новине, 12. април 1878.

Обреновићу 5. маја.³¹ Писма сличних садржина слали су и мештани села Петрич и Житен, округа Софијског, 18. маја, кмет Венко Папин и још 19 потписника са поруком: „Јоште молимо Господару да учиниш шта треба те да не трпимо више муке које нам бугарски комитет у Софију сваки дан чине. Молимо те Господару немој повлачити твоју сабљу у корице докле нас не избавиш и не предаш у наручје наше мајке Србије”. Скоро исте садржине било је и писмо које је послато 20. маја 1878. из Сливнице, председник суда Георгије Антин у име села Понор, Опицвет, Боговци, Безден и Сливница. М. Васиљевић, начелник округа Височког, обавестио је Панту Срећковића, да комитетски жандарми из Софије прелазе границу и узимају младиће за регрутацију у Софији.³² Село Костин Брод и околна села послала су молбу кнезу Милану 21. маја у коме изјављују да не желе да остану у Бугарској, већ да су они Срби, ако није могло присаједињење Србији онда су тражили да буду под контролом Руса, само „да не будемо силома Бугарина и пот Бугарско кад несмо Бугари но право Старо Србје”.³³ Влада је заузела пасиван став према овим молбама. Јован Ристић је телеграмом обавестио Панту Срећковића да би „заузимање села преко демаркационе линије могло при коначном решавању питања о границама окренути на нашу штету. Пошто губернатор софијски према нама лојално поступа, због тога се молба ових села не може усвојити, нити им се дати била каква заштита”. Међутим, оставио је простора ако желе да изнесу своју жељу о присаједињењу Србији, да је изјаве у Софији или да се стрпе, па своју жељу изнесу пред комисију за разграничење.³⁴ Разлози расположења становништва бившег Нишког, Софијског и Видинског санцака за припајање Србији били су бројни. Најзначајнији су били привлачност слободног сељачког поседа у Србији и укидање свих намета, сем пореза на просторима које је држала српска војска и на којима је образована српска управа. На супротној страни руско-бугарска привремена управа задржала је постојеће обавезе, а понашање њених чиновника и нове бугарске жандармерије, као и регрутација младића за бугарску војску, подстакли су становништво које је живело под српском управом да тражи присаједињење Србији. Иако нема сумње да је на овом, вековним сеобама етнички измешаном простору, део становништва био српског порекла, велику улогу у опредељивању становништва за припајање Србији имали су разлози економске природе.³⁵

Бугарско јавно мњење је након Санстефанског мировног уговора почело са пропагандом и политичком акцијом за очување својих тековина. Ова бугарска активност делом се развијала у званичној сарадњи са представницима руске администрације у Бугарској, а делом је ишла преко представника националних организација као и приватне иницијативе угледнијих Бугара. Прва активност имала је званичну подршку руских гувернера у Софији и Видину, Алабина и Тухолке, а након смрти кнеза Черкасног и новог царског комесара Дондуков–Корсакова, велику подршку пружао је софијски вицегувернер Марин Дринов.³⁶

Велику улогу у формирању пропагандне делатности у корист бугарског

³¹ Србија 1878..., 322–327.

³² Исто, 335–336.

³³ Исто, 344–346.

³⁴ Исто, 346–347.

³⁵ М. Самарцић, Европа и обележавање граница Србије 1878–1879, Нови Сад 2006, 27–28.

³⁶ В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 43.

народа имала је Бугарска Егзархија. Почетак њеног територијалног формирања био је ферман од 27. фебруара 1870. године. Члан десет тог султановог указа је одредио епархије које су иницијално улазиле у њен састав: то су биле митрополије Русенска, Доростолско-Червенска, Преславска, Трновска, Софијска, Врачанска, Ловечка, Видинска, Нишка, Нишавска (Пиротска), Ћустендилска, Самоковска и Велешка.³⁷ Услед нерешеног статуса и кршења канонског поретка, она се од 1872. нашла у стању шизме. Шизму је прогласила Васељенска патријаршија, на сабору на коме су учествовали и представници још неких помесних православних цркава.³⁸ На територији које је ослободила српска војска налазиле су се две митрополије Бугарске егзархије – Нишка и Нишавска. На челу Нишке митрополије био је митрополит Виктор Чолаков, а Нишавске митрополит Евстатије Димитракијев Пелагонијски. Кулска област била је у саставу Видинске митрополије, којом је управљао епископ Партениј Велички, а Врањска област под управом егзархијске Скопске митрополије, односно Скопске митрополије Васељенске патријаршије, у зависности од опредељења верника.³⁹ Питање нових граница Кнежевине Србије према Османском царству, односно будућој бугарској држави, постало је питање међународног спора, где су одлучујућу улогу имале велике силе. Битан, али не и пресудан чинилац, који је могао да утиче на коначну одлуку о томе, била је етничка опредељеност становништва. Управо у таквој ситуацији је егзархијски митрополит Евстатије одиграо важну улогу.⁴⁰

У очекивању расплета спорних питања, српска влада је бранила начело *status militaire*, како су у својим односима практиковали Русија и Турска. Међутим, руско-бугарска администрација, „Гражданское управленије”, је на Санстефански уговор гледала више са његове практичне него формално-правне стране. Првих дана марта Алабин је затражио од пиротског окружног начелника Панте Срећковића да српски чиновници напусте Пиротску, Трнску и Врањску казу, како би се ту увела бугарска грађанска управа, па је у Пирот због тога упутио једног телеграфског чиновника који је од Срба захтевао „да прими пиротску штацију”. Панта Срећковић је тим поводом тражио хитне инструкције од генерала Косте Протића, Јована Ристића и кнеза Милана.⁴¹ Са бугарске стране постојале су замерке да је бугарско становништво изложено константном притиску и опасности да буду србизирани. Такав став испољиле су пиротске чорбације у писму Марину Дринову од 5. априла 1878. године.⁴² Софијски вицегувернер Марин Дринов упутио је телеграм Т. Бурмову у Сан Стефану са молбом да се успоставе бугарска грађанска управа у Пироту, Трну и Врању. Телеграм је датиран из 11. априла 1878. године.⁴³ Нова бугарска управа спроведена након ослобођења била је под надзором Руса и њиховим

³⁷ Ј. Радосављевић, „Кнежевина Србија и Бугарска Егзархија 1870–1878.”, (необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019), 120.

³⁸ Ј. Радосављевић, „Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе у Нишавској митрополији 1878. године”, Историјски часопис, LXVII, Београд 2018, 248.

³⁹ Ј. Радосављевић, „Кнежевина Србија и Бугарска Егзархија...”, 308–309.

⁴⁰ Ј. Радосављевић, „Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе...”, 252.

⁴¹ В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 54; Србија 1878..., 158; Пирот и срез нишавски..., 279; Д. Антић, „Поглед на српско-бугарске односе...”, 58; М. Војводић, Иззови српске спољне политике (1791–1918), огледи и расправе, Београд 2007, 53.

⁴² Историја на българите 1878–1944 в документи..., 15–16.

⁴³ Исто, 17.

представником гувернером Дондуков–Корсаковим. Он је од руске владе добио 10. априла инструкције за уређење ослобођених територија, а касније је добијао и додатне инструкције.⁴⁴

Нова активност са бугарске стране био је захтев Алабина упућен Панти Срећковићу, да Бугарин Нешов „купи подписе бугарске у Пироту, Трну и Врању на захвалницу народа бугарског цару Александру”. Министарски савет Србије решавао је о овом питању на седници од 28. марта 1878. године и донео одлуку да се Нешову не забрањује скупљање потписа, али тако да он „не гради скупове, да не иде по кућама, и да не заводи сплетку по житељству српском, но ко му дође нека се подпише ако хоће”.⁴⁵ Као одговор на овакву меру бугарских пропагандиста, српска влада решила је да се не само Пиротски, Трнски и Врањски срез задрже под српском управом, већ да се то уради и са Кулским срезом, у коме је функционисала српска среска и општинска управа са педесет и девет села. Јован Ристић је препоручивао К. Протићу да по налогу кнеза Милана, Врањанци, Пироћанци и Трнчани пошаљу једну депутацију руском цару „која би била тумач жеља ових места и целог обима који њима припада”. То је требало да буду одабрани и отресити људи „који ће знати дати израза жељама народним”. Молбе је требало писати старим правописом и превести на руски, што би по Ристићевом мишљењу могао учинити начелник Срећковић. Ова депутација би преко Београда ишла за Петроград. Исто тако сматрало се потребним да друга депутација, такође од три члана, однесе исту молбу са истим потписима и руским преводом великом кнезу Николају у Сан Стефано, с молбом да је пошаље цару. То је учињено из превентивних разлога, у случају да прва депутација евентуално не успе доспети до цара. Ристић је препоручивао да молбе потпишу само општинари свију општина, а по крајњој нужди довољно је било да потпишу и само кметови. Делегацију која је ишла у Русију није требало да чине свештена лица, јер им је забрањен улазак у Русију без претходног вишег одобрења, а у депутацији која иде у Сан Стефано може ући и које свештено лице.⁴⁶ Путни трошкови депутације су износили сто дуката. Одређено је да депутати иду о трошку општина. Затим је министар Ристић одобрио да општине исплате трошкове, а затим ће влада допунити њихове издатке.⁴⁷ Припреме око слања депутација нису ишле брзо. Ипак 17. априла 1878. године све је било спремно. Две истоветне молбе биле су потписане и преведене на руски, а такође биле су изабране и две депутације. Коста Протић извештавао је да су 24. априла Аранђел Стојановић из Трна, Мита Крстић из Пирота и Димитрије Јовановић из Врања били одређени за депутате који ће ићи у Петроград. Депутацију упућену у Сан Стефано предводио је Таса Стефановић, кмет из Врања. Он је стигао најпре у Пирот, где су му се придружили пиротски и трнски депутати.⁴⁸

У Пироту, главном попришту сукоба између српске управе и бугарске странке, сеоско становништво, сматрајући себе делом српског народа, било је за припајање Србији. У самој вароши се градски свет поделио у две странке, од

⁴⁴ Историја на българите 1878–1944 в документи..., 17–19.

⁴⁵ В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 54; Пирот и срез нишавски..., 290; Записници седница Министарског савета..., 346.

⁴⁶ В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 171–172; Србија 1878..., 217–219.

⁴⁷ В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 179–180.

⁴⁸ Исто, 178–179.

којих је једна била да се остане у Србији а друга се држала упутства вицегувернера Софијског санџака, Марина Дринова (који је уживао подршку владике нишавског Евстатија), за припајање Пиротског округа Бугарској кнежевини. Владика Евстатије је, користећи положај духовног вође пиротске пастве, пре 1878. године много учинио за продирање бугаризма у пиротски крај. Многи Пироћанци „чорбације” прихватиле су са Егзархијом и идеју бугаризма, не желећи да после рата кидају своје пословне везе са тржиштима у северној Бугарској, Тракији и Цариграду.⁴⁹ За бугарски оријентални део пиротског варошког становништва британски конзул у Београду, који је добро познавао прилике у Пироту, обавештавао је министра Солзберија крајем априла 1878. године како је бугарски део становништва у Пироту под утицајем бугарског комитета организованог у Софији услед чега није у прилици да изнесе ма какве жеље осим оних које су одређене у Софији.⁵⁰ Неповеће сељака повећавало је упорно настојање владике и егзархиста за придобијањем потписника. У измењеним условима непостојања турске управе, то је додатно јачало патриотски дух српског народа. У извештају Панте Срећковића од 20. априла може се видети оријентација и понашање пиротског становништва. Том приликом изјавио је: „Радили смо сви и радили и спремали земљиште, али Санстефански мир и радња Алабина доведе како нас тако и сав свет, осим неколико чорбација и ак-Бугарина владике, у очајање. Ми смо били спремни на шта хоћете, а нарочито лужнички срез, кад ал депеша генерала Протића са њеним status quo militaire и заповест да ово јавимо Алабину тако нас развесели да свима свану. Само агенти и пропагандисти покуњили нос; владика интригира, али га свет псује”.⁵¹ У истој депеши Срећковић уједно обавештава да је у разговору са владиком Евстатијем, истакао да он као владика треба да поступа по Светом писму, на шта му је владика одговорио: „ја сам Бугарин, и хоћу да радим у интересу бугарском. Моја је епископија Охрид, ја сам дошао овде привремено”.⁵² Кнезу Милану честитали су телеграфски Цвети 21. априла становници Ниша, Куле, Прокупља, Лесковца, Пирота, Врања, Трна, Брезника и Цариброда са поруком: „Радујемо се да смемо први пут од Косова слободно исказати да смо Срби, да смо учесници свеопште српске радости”. Кнезу су такође честитали Васкрс становници Среза височког из Цариброда, Куле и Трна 20. априла 1878. године.⁵³

Велику улогу у спровођењу бугарске пропаганде имао је бугарски историчар и професор на Харковском универзитету, Марин Дринов, чији су се погледи на српско-бугарску границу подударали са концепцијом Игњатијева и Нелидова. У пропагандној активности против српске управе у Пироту велику улогу одиграо је Симеон Христов, који је по напуштању Пирота и Трна пребегао у Софију. Развијајући своју делатност из нове бугарске престонице, Христов је

---

⁴⁹ Б. Лилић, *Историја Пирота и околине, Део II, Пирот у саставу српске државе 1878–1918. године*, Пирот 1994, 246–247.

⁵⁰ Исто, 247; Србија 1878..., 292–293.

⁵¹ Б. Лилић, „Пиротски крај у плановима великих сила...”, 74; Србија 1878..., 278–282; Пирот и срез нишавски..., 297–300.

⁵² Пирот и срез нишавски..., 299.

⁵³ Исто, 299; Ј. Хаџи-Васиљевић, н. д., 36–37; „Телеграфске честитке његовој светлости књазу из ослобођених предела”, Српске новине, 20. април 1878; „Његовој светлости књазу Српском, Милану М. Обреновићу IV”, Српске новине, 13. април 1878.

тврдио како су српске власти забраниле Пироћанцима да изразе своја бугарска осећања, па су прогонили бугарске учитеље, а владику Евстатија протерали у Крушевац. Међутим, чињенице о митрополитовом боравку у Крушевцу биле су другачије. Он није био ухапшен и протеран, већ му је било привремено одређено ново боравиште.⁵⁴ Потом је Симеон Христов писао Константину Лиречеку да су потписи и адресе изнуђени како би се пред светом доказало да у Пироту, Трну, Брезнику и Радомиру живе Срби. Он је уживао подршку Марина Дринова и заједно са бившим пиротским учитељем Коцом Глигоровим ишао у Сан Стефано да поднесе адресу великом кнезу Николају за руског цара против делатности Срба и српске управе у Пироту.⁵⁵

Британска јавност показала је интереса за решавање територијалних проблема. Они су преко свог конзула у Београду хтели да имају тачан увид, пре свега у питању верско-конфесионалних, етничких и народносних прилика на територијама које је по завршетку рата у својим рукама држала српска управа. Стога је крајем маја 1878. године Солзбери прихватио предлог британског конзула Цернингама о упућивању британског вицеконзула Лајонела Маршала на пут у новоослобођене крајеве Србије. Требало је посетити Пирот, Ниш и Врање, као и спорне српско-бугарске крајеве. Пошто је познавао српски језик, очекивало се да ће бити у стању да се лично упозна са приликама у пограничним, спорним областима. Посебну пажњу требало је да посвети испитивању држања српских трупа према становништву тих крајева, а пре свега да утврди да ли оне врше притисак да се оно определи за Србију.⁵⁶ По српским извештајима Маршалов обилазак новог подручја имао је несумњив обавештајно-политички карактер. У свом распису начелнику штаба Врховне команде у Нишу генералу К. Протићу од 7. јуна 1878. године, министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић јављао је да ће британски вицеконзул захтевати да сазна расположење тамошњег народа, па је стога требало овога пристојно и љубазно дочекати, како би његов обилазак и његова сазнања ишла „у нашу корист”.⁵⁷

Маршал је провео око три недеље на путу у извршавању свог задатка. Цернингам је о томе известио министра Солзберија 4. јула 1878. године рекавши: „Имам част да вам доставим веома занимљив извештај вицеконзула Маршала о садашњем распореду српских снага дуж демаркационе линије и уопште о приликама које је био у стању да запази за време свога скорашњег путовања по Старој Србији, за које је Ваше Господство одобрило својим телеграмом број 15. од 3. јуна о.г. изгледа да су Маршала срдечно примили сви они с којима је дошао у додир. Он је запазио и то да Старо-србијанци искрено желе да се припоје овој земљи. Установио је то без обзира на подозрење с којима су цивилне и војне власти гледале на његова питања”.⁵⁸ На овом путовању Маршалу су даване народне жалбе и представке за припајање Србији. Копије ових петиција биле су

⁵⁴ Б. Лилић, „Пиротски крај у плановима великих сила...”, 77; Ј. Радосављевић, Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе..., 258–260.

⁵⁵ Историја на българиите 1878–1944 в документи..., 21–22; Б. Лилић, Историја Пирота и околине, Део II..., 250.

⁵⁶ В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 105; А. Раствоић, Велика Британија и Србија (1878–1889), Београд 2000, 37; Србија 1878..., 273–274.

⁵⁷ В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 189.

⁵⁸ Србија 1878..., 504–505.

упућене на Берлински конгрес. Вицеконзул је провео неколико дана у Трну и Брезнику, о чему је оставио службене забелешке, које је Цернингам касније доставио влади у Лондону. Том приликом Маршала је посетио Аранђел Станојевић и други становници Трна, са изјавама да су прави Срби и желе присаједињење Србији.⁵⁹ После новог притиска руске управе крајем марта и почетком априла, у Београду су одлучили да се обратe непосредно Министарству иностраних дела и Врховној команди руске балканске војске са захтевом да до коначног извршења Санстефанског уговора на спорној територији буде задржан *status quo militaire*, односно принцип задржавања војском запоседнуте територије, те да буду избегнути сукоби.⁶⁰ Предлог је наишао на разумевање са руске стране која је сама видела потребу да буде избегнуто даље продубљивање српско-бугарског пограничног спора. Већ 25. марта Милосав Протић из Петрограда јавио је да је заменик руског министра иностраних дела Николај Гирс прихватио предлог и да ће у том смислу бити издана наређења. Коначно, 18. априла руска Врховна команда балканске армије обавестила је српску владу да је на целокупној линији раздвајања српске и руске војске и управе успостављен *status quo militaire*. Јован Ристић телеграмом је јавио генералу Протићу о успостављању *status quo militaire* и навео за сходно обавестити губернаторе у Видину и Софији о гледишту руске владе. Тамо је био упућен генерал Лешјанин.⁶¹ У решавању питања припадности српских ратних тековина учествовале су велике силе на Берлинском конгресу.⁶² Кнежевина Србија је уживала подршку Аустроугарске монархије по питању прикључења Врања, Пирота и Трна. Предуслов подршке суседне монархије био је захтев за закључење посебне конвенције између Србије и Аустроугарске. На другој страни Русија је грчевито бранила своје захтеве да Пирот и Трн као бугарске вароши припадну Кнежевини Бугарској. Министар Јован Ристић у разговору са руским дипломатским представником Шуваловом предлагао је да се гласа у поменутих областима и увиди воља становништва. Ови разговори нису били безначајни, јер су руски представници (Жомини и Бобриков) говорили о потреби да се саслушају жеље народа у трнском и пиротском крају. Бобриков је предвиђао да се повуче српска војска и управа из тих крајева, па да се преузме гласање под контролом европске комисије. Међутим, касније се одустало од овог начина превазилажења проблема.⁶³

Коначно решавање питања српских граница изнето је пред конгресни пленум 8. јула, где је дошло до поновних заплета. Најпре је решавано питање Софијског санцака. Уступање стратешки изузетно значајног кланца Ихтиман Турској довело је у питање српску границу, јер су руски делегати као надокнаду поново захтевали да Пирот и Трн припадну Бугарској. Уз аустроугарски и француски притисак Шувалов је предложио компромисно решење. Србији би припао Пирот, а Бугарској Трн. Линијом коју би накнадно повукла комисија, Србији је остао пиротски крај до Цариброда, укључујући и део Трнског среза, али

---

⁵⁹ В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 106; Србија 1878..., 625.

⁶⁰ М. Самарцић, Европа и обележавање граница Србије..., 33.

⁶¹ Исто, 34; В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 175.

⁶² О одлукама Берлинског конгреса које се односе на Кнежевину Србију види: Србија 1878..., 569–571; О одлукама Берлинског конгреса које се односе на Кнежевину Бугарску види: Подбрани извори за бугарската историја..., 56–62.

⁶³ Србија 1878..., 460–462.

без среског средишта. Питање Врања такође је решено у српску корист након што је већина великих сила стала на страну Кнежевине Србије.⁶⁴

Обележавање нове српске границе требало је да спроведе комисија која је била састављена од представника великих сила. Носила је назив „Међународна комисија за разграничење Србије”. У Кнежевини Србији постојала су уверења да ће због нетачности аустроугарске генералштабне карте по којој је радио Берлински конгрес моћи да се изврше на терену неке исправке у српску корист.⁶⁵ Пролазак Међународне комисије била је прилика да незадовољно становништво које је одредбама конгреса припало Бугарској искаже своје незадовољство и саопшти своју жељу да остане у границама Србије. Становништво Трнског и Брезничког среза, као и представници Радомирске казе, изашли су пред комисију са својим захтевима. Председник комисије (француски комесар Обаре) изјавио је том приликом да комисија није имала овлашћења да решава ова питања, али ће владе великих сила бити обавештене о томе.⁶⁶ Међународна комисија за разграничење наилазила је на бројне тешкоће приликом одређивања граничне линије. Тако је приликом одређивања границе код села Жељуше, а у правцу Сукова, Врапче и Трнске клисуре, Међународна комисија имала проблеме са локалним становништвом. Народ је јурио комесаре и њихове помоћнике, вадио и бацао гранично коље које су поставили. Као разлог наводили су да не желе да остану у Кнежевини Бугарској и претили да ће се иселити у Србију.⁶⁷

Након инцидента који су настали између српске управе у Трну и руско-бугарске управе, српски чиновници напустили су Трн 17. јуна 1879. године. После многих бугарских притисака и тражења да пређе под бугарску управу, као утицајан човек из Трна, Аранђел Станојевић је напустио Трн и преселио се у Пирот. Исто су урадили Иван Пејчовић из Брезника (срески начелник), Миладин Манчевић из Беровице (општински кмет за Височки срез у Цариброду), као и више стотина породица.⁶⁸ Тако су само привремено решени многобројни проблеми између српске и бугарске управе на подручјима које је ослободила српска војска. У великом броју захтева велике силе су остале глуве на молбе српског становништва да остане у границама Србије. Многобројна села насељена српским становништвом, и поред њихове жеље да се припоје Кнежевини, остала су у саставу Кнежевине Бугарске. Берлински конгрес отворио је многобројне проблеме међу суседним кнежеви-нама, од уређења граничне линије, подељености села на српски и бугарски део до питања двовласничких имања и њихове обраде, преласка саме границе итд. У потпуности је тачан закључак Владимира Стојанчевића да „повлачењем граничне линије између Србије и Бугарске није била постављена само граница између две државе, већ је извршено разграничење два народа и њихово историјско раздвајање”.

---

⁶⁴ П. Опачић и др., н. д., 422–423; М. Војводић, н. д., 56; Србија 1878..., 530–532; Пирот и срез нишавски..., 327–329.

⁶⁵ М. Самарцић, Од Сан Стефана до Сливнице..., 49–50, 52–53.

⁶⁶ М. Самарцић, Европа и обележавање граница Србије..., 121–124; В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 201–202, 213–214.

⁶⁷ Д. Добросављевић и М. Ђорђевић, у: „Политичке активности Аранђела Станојевића – Трнског у време одржавања Берлинског конгреса”, Наука без граница. 5, Будућност без граница, Косовска Митровица 2018, 271.

⁶⁸ В. Стојанчевић, Србија и Бугарска од Санстефанског мира..., 137–138, 225.

Извори

Објављени извори

- Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, Т.1, (1876–1918). Прир., Momir Stojković. Beograd 1998.
- Записници седница Министарског савета Србије (1862–1898). Прир., Никола Шкеровић. Београд 1952.
- Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 5. августа 1877. до 12. јуна 1878. године, Књ. 32, Београд 1878.
- История на българите 1878–1944 в документи, Т. I, 1878–1912, Ча. 1. Състав., Величко Георгиев, Стайко Трифонов. София 1996.
- Пирот и срез нишавски: 1801–1918, Грађа, Књ. 1, 1801–1883. Прир., Илија Николић. Пирот 1981.
- Подбрани извори за българската история, Т. 4, Българската държава и българите, Кн. 1, (1878–1946). Състав., Георги Марков, Ана Рабаджийска, Диана Илиева, Йордан Колев, Явор Банков, Валери Клев, Христо Темелски. София 2009.
- Србија 1878. Документи. Прир., Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарцић. Београд 1978.

Периодика

Српске новине (1875, 1877, 1878)

Литература

- Антић, Дејан. „Ослобођење Врања 1878. године у сећањима Алексе Ђорђевића”. *Philologia Mediana*, 7, Ниш 2015, 353–366.
- Исти. „Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетком XX века”. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, VII, Врање 2016, 55–67.
- Војводић, Михаило. *Изазови српске спољне политике (1791–1918), огледи и расправе*. Београд 2007.
- Добросављевић, Даница и Милош Ђорђевић. „Политичке активности Аранђела Станојевића-Трнског у време одржавања Берлинског конгреса”. У: *Наука без граница*. 5, *Будућност без граница*. Косовска Митровица 2018, 263–274.
- Лилић, Борислава. „Ослобођење Лесковца у Другом српско-турском рату 1877/78. године у списима савременика”. *Лесковачки зборник*, XLVIII, Лесковац 2008, 93–108.
- Иста. „Пиротски крај у плановима великих сила од Санстефанског мира до Берлинског конгреса (поводом 120 година од ослобођења од Турака)”. *Братство*, 2, Београд 1998, 67–81.
- Иста. *Историја Пирота и околине*, I део, Пирот у периоду турске власти 1804–1878. године. Пирот 1994.
- Иста. *Историја Пирота и околине*, II део, Пирот у саставу српске државе 1878–1918. године. Пирот 1994.
- Манчев, Кръстьо. *Сърбия и сърбско-българските отношения 1804–2010*. София 2014.

- Опачић, Петар, Саво Скоко, Славко Вукчевић и Славица Ратковић-Костић. Битке и бојеви у Српско-турском и Црногорско-турском рату 1876–1878. и у Српско-бугарском рату 1885. Београд 1998.
- Пешић, Мирослав. „Развој социјалистичких идеја у Кнежевини Србији од 1868. до 1876. године”. Теме, XLII, 1, Ниш 2018, 319–339.
- Исти. Политичке странке и увођење парламентаризма у Србији од 1881 до 1903. године. Ниш 2017.
- Попов, Чедомир. Грађанска Европа (1770–1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914). Београд 2010.
- Исти. Источно питање и српска револуција 1804–1918. Београд 2008.
- Исти. Француска и Србија 1871–1878. Београд 1974.
- Поповић, Богдан. Дипломатска историја Србије. Београд 2010.
- Радосављевић, Јелена. „Кнежевина Србија и Бугарска Егзархија 1870–1878.”. Необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019.
- Иста. „Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе у Нишавској митрополији 1878. године”. Историјски часопис, LXVII, Београд 2018, 247–270.
- Растовић, Александар. Велика Британија и Србија (1878–1889). Београд 2000.
- Ристић, Јован. Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878, Књ.1, Први рат. Београд 1896.
- Исти. Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878, Књ.2, Други рат. Београд 1898.
- Самарцић, Момир. Европа и обележавање граница Србије 1878–1879. Нови Сад 2006.
- Исти. Од Сан Стефана до Сливнице, Србија против Бугарске 1878–1886. Нови Сад 2008.
- Стојанчевић, Владимир. Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878). Ниш 1996.
- Исти. Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса. Београд 1986.
- Хаџи-Васиљевић, Јован. „Цариброд и Босилиград”. Братство, XVIII, Београд 1924, 32–46.